

ברכת הטוב והמטיב: משמעותה, מקורה ותוקפה*

השוואה בין הבבלי הירושלמי	פתיחה
חלק ב: ברכה רביעית - דאורייתא או דרבנן	חלק א: משמעות ברכת הטוב והמטיב - בבבלי ובירושלמי
מקור תקנת ארבע הברכות בברכת המזון	הצעת סוגיית התלמוד הבבלי וגישתה
דרש והתקין - ברכה שנייה וברכה שלישית	סוגיית הירושלמי - ברכה אף שאין אחר המשתתף בטובה
דרש והתקין - ברכת הטוב והמטיב וברכת הזן	"הטוב והמטיב" לאור בקשת דוד המלך: טוב אַתָּה וְמַטִּיב
תוקפה של ברכת הטוב והמטיב	ברכת הטוב והמטיב - ברכה על היין ועל הרוגי ביתר
הטוב והמטיב ודיין האמת	
סיכום	

פתיחה

הברכה הרביעית של ברכת המזון נקראת ברכת "הטוב והמטיב". תוכנה והקשרה של הברכה מעוררים מספר שאלות:

- מה משמעות 'הטוב' לעומת 'המטיב'?
- מה ראו חכמים לתקן ברכה זו דווקא בברכת המזון?
- האם יש קשר בין ברכה זו לבין ברכת הטוב והמטיב על שמועות טובות? מה היחס ביניהן?

על שאלות אלו, ורבות נוספות, ננסה להשיב במאמר שלפנינו, ונציע מספר אפיקי חשיבה מחודשים בעניין הברכה. שני חלקים למאמר:

- א. בחלק הראשון נציג את הסוגיה, ונעסוק בהשוואת סוגיית הבבלי לסוגיית הירושלמי ביחס למצב שבו ניתן לברך ברכה זו. ננסה לבאר את ההיגיון העומד מאחורי עמדת כל אחד מהתלמודים, על בסיס משמעות הברכה.
- ב. בחלק השני נציע מקור מחודש לקביעת חז"ל את ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון, ובעקבות הצעה זו נדון במשמעותה ובתוקפה של הברכה.

חלק א: משמעות ברכת הטוב והמטיב - בבבלי ובירושלמי

הצעת סוגיית התלמוד הבבלי וגישתה

המשנה (נט, ב) מזכירה את ברכת הטוב והמטיב במסגרת שאר ברכות פרטיות:

* הפניה סתמית לש"ס במאמר - מוסבת על מסכת ברכות; לרמב"ם - מוסבת על הלכות ברכות.

על הגשמים, ועל בשורות טובות, אומר: ברוך הטוב והמטיב.
על בשורות רעות, אומר: ברוך דיין האמת.

המשנה כלל אינה מגדירה במדויק, לא כאן ולא במקום אחר, מהם גשמים או בשורות טובות. הגמרא (נט, ב) מעמידה את דברי המשנה באדם שהוא בעל קרקע, אך מוסיפה תנאי נוסף לדין זה:

אית ליה ארעא הטוב והמטיב מברך? והא תניא: בנה בית חדש וקנה כלים חדשים אומר ברוך שהחיינו והגיענו לזמן הזה, [שלו ושל אחרים - אומר הטוב והמטיב]¹ [ומשמע מתחילת הברייתא שעליו לברך שהחיינו, כמו במקרה שבנה בית חדש - מ"ח! לא קשיא, הא - דאית ליה שותפות, הא - דלית ליה שותפות; והתניא [בניחותא - רש"י]: קצרו של דבר על שלו הוא אומר ברוך שהחיינו וקיימנו, על שלו ועל של חבירו - אומר ברוך הטוב והמטיב.

מהברייתא עולה כי במקרה שאדם קנה כלים חדשים - עליו לברך שהחיינו, ורק אם הכלים שלו ושל אחרים מברך הטוב והמטיב. לדעת הרי"ף (מג, ב) והרמב"ם (י, ה), ברייתא זו הובילה את הגמרא להעמיד בדוחק את המשנה (על אף שבמשנה אין כל רמז להעמדה מעין זו), שמברך הטוב והמטיב על גשמים (אם הוא בעל שדה) רק כאשר יש שני מוטבים באירוע: כשהוא בעל שדה, ויש לו שותפים בה.² הגמרא מקשה על העמדה זו שלש קושיות:

וכל היכא דלית לאחרינא בהדיה לא מברך הטוב והמטיב?

א. והתניא, אמרו ליה: ילדה אשתו זכר, אומר ברוך הטוב והמטיב!

התם נמי, דאיכא אשתו בהדיה, דניחא לה בזכר.

ב. תא שמע: מת אביו והוא יורשו, בתחלה אומר ברוך דיין האמת ולבסוף

הוא אומר ברוך הטוב והמטיב!

התם נמי, דאיכא אחי דקא ירתי בהדיה.

ג. תא שמע: שינוי יין אינו צריך לברך, שינוי מקום צריך לברך. ואמר רבי

יוסף בר אבא אמר רבי יוחנן: אף על פי שאמרו שינוי יין אינו צריך לברך,

אבל אומר ברוך הטוב והמטיב!

התם נמי, דאיכא בני חבורה דשתו בהדיה.

1 הגר"א מחק תיבות אלו; נתייחס להגהתו להלן בהערה 20.

2 התייחסנו במאמר לדעת הרי"ף והרמב"ם בלבד, וכפסק השולחן ערוך (או"ח רכא, ב). אמנם, רש"י (ד"ה הכי גרסינן) וראשונים נוספים בעקבותיו, חולקים על דבריהם, וסוברים שחילוק זה נאמר דווקא בבית, אך לא בשדה (דחיית הגמרא מבוארת באופן מעט שונה לשיטתם). לפירושם אין זו קושייה.

נדון בקושיות השונות. המקרה הראשון מתייחס לאדם שילדה אשתו זכר, שעליו לברך הטוב והמטיב, על אף שהוא, לכאורה, המוטב היחיד באירוע. הגמרא מבארת שגם אשתו של האדם נחשבת 'מוטב', ולכן הוא יכול לברך הטוב והמטיב. מתירוץ זה ניתן להסיק שתי נקודות בענין הברכה:

1. האחת - המוטבים אינם צריכים להיות באותו מקום שמברכים בו, שכן נראה שמדובר כאן במקרה שהבעל אינו נמצא בקרבת אשתו (ולכן היו צריכים לבשר לו על הלידה).

2. השנית - המוטבים יכולים להיות בעל ואשה; ומכאן הקיש הש"ך (מובא במג"א או"ח רכא, א) לכל מצב שמברכים בו הטוב והמטיב. על כך הקשה המגן אברהם (שם) מדוע נאלצו להעמיד לעיל את המשנה דווקא בשדה בשותפות (למרות הדוחק במשנה), במקום להסביר בפשיטות שבעל השדה³ ואשתו או בני ביתו שותפים בהנאה זו, ועל כן עליו לברך הטוב והמטיב.⁴

המקרה השני מתייחס למקרה שבו מת אביו של אדם - והוא יורשו, שעליו לברך הטוב והמטיב. הבבלי מעמיד ברייתא זאת למקרה שיש יותר מיורש אחד, על אף שקצת יש לדייק בלשון הברייתא ("והוא יורשו") שהוא היורש היחיד (ויש לתרץ).

המקרה השלישי עוסק באדם ששותה יין בסעודה, שעליו לברך הטוב והמטיב. הגמרא מעמידה דין זה דווקא בשותה עם אנשים נוספים, אף שבברייתא תנאי זה כלל לא הוזכר. נראה שכוונת הגמרא, שהרגילות לשתות יין היא בעיקר בחבורה, וממילא באופן זה ישנם מספר מוטבים.

למסקנת הבבלי עולה שניתן לברך הטוב והמטיב רק כאשר יש שני מוטבים נפרדים. מסתבר אפוא לפרש הברכה כך: 'הטוב' - לו, 'והמטיב' - לחבירו (שו"ע או"ח קעה, ד).

סוגיית הירושלמי - ברכה אף שאין אחר המשתתף בטובה

בירושלמי (ט, ג) הובאה הברייתא דלעיל כמימרא של ר' חייא בר אבא, בשינוי קל:

3 לשיטת רש"י (בהערה הקודמת) הקושיה היא מבית בשותפות. וכן הוא בשאר הקושיות בהמשך.

4 לענ"ד אין לחלק בין הבעלים של השדה ששמח בגשמים כבר בעת הברכה, לבין המשפחה שתשמח רק בעתיד בפירות; מפני שגם שמחת הבעלים בזמן הברכה נובעת בעצם מהפירות העתידיים. גם מדברי הרשב"א (שו"ת ד, עז) עולה כדבר פשוט שניתן לברך על טובה עתידית.

על בסיס קושייתו דחה המגן אברהם את דברי הש"ך, אך האליה רבה (שם ס"ק ג) חלק על המגן אברהם, וכן נקט המשנה ברורה להלכה (שם ס"ק ד).

רבי יעקב בר זבדי בשם ר' חייא בר אבא אמר קנה [כלים חדשים - מ"ח] אומר:
ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. ניתן לו אומר ברוך הטוב והמטיב.

בירושלמי עולה שיש חיוב לברך הטוב והמטיב כשניתנו לו כלים חדשים, על אף שהוא המוטב היחיד. כבר התוספות (נט, ב ד"ה ר' יוחנן) התקשו בזה ונשארו בקושיה. הרא"ש (ט, טז) מתרץ שבנתינה יש טובה גם לנותן, ומסביר זאת בשני אופנים:

ולי נראה דה"נ איכא אחרינא בהדיה: המטיב - לנותן; אם המקבל עני שזכהו השם
וחננו ממון לעשות צדקה, ואם הוא עשיר שמח הנותן במה שמקבל מתנתו.

מה נפשך, אומר הרא"ש: אם הנותן נתן לעני - ההטבה היא במה שזיכהו לעשות מצות
צדקה; ואם הנותן נתן לעשיר - הנותן שמח בכך שהעשיר קיבל מתנתו.⁵

לכאורה, ניתן להקשות על תירוץ הרא"ש: הגמרא לעיל העמידה את דברי המשנה,
שמברך על הגשמים, רק כשיש לו שדה, ובשותפות. מתירוץ הרא"ש נראה כי מצבים
רבים יכולים להיות מוגדרים תחת הכותרת 'מוטב'; למשל - אם בעל השדה השאיר
חלק מהפירות לעניים בגדר מעשר עני, או אפילו מכרם לאנשים אחרים - המקבל
ישמח באכילת הפירות ובעל השדה ישמח במתנת חלקו ובשאר שדהו. מהעמדת
המשנה דווקא במקרה מצומצם של שדה בשותפות, נראה כי הגדרת הבבלי למושג
'מוטב' מצומצמת הרבה יותר: הנאה גשמית, ישירה וזהה לשני המוטבים.

כמו כן, לפי הגדרת הבבלי ל'מוטב' נראה, שבכל המצבים שני המוטבים יוכלו לברך
הטוב והמטיב. עולה אפוא, לפי הסבר הרא"ש בירושלמי, כי הברייתא כתבה דין זה על
המקבל והוא הדין לנותן. אם כן, קשה מדוע הברייתא לא חידשה וכתבה שהנותן מברך
הטוב והמטיב, שהרי החידוש ביחס אליו גדול יותר, ולא היינו יודעים שיש לו טובה
לולי דברי הרא"ש בהסבר הירושלמי.⁷

5 להבנתנו, הרא"ש השאיר בפני הקורא שתי אפשרויות: האם לבחור להעמיד את הדברים
בעני ובעשיר על בסיס תירוץ לגבי כל אחד מהם, או לחלופין לתעדף להעמיד את דברי
הירושלמי דווקא בעני על בסיס תירוץ, ושלא להעמיד בעשיר בשל הדוחק שבתירוץ לגביו
(ועיין עוד בקושיית מגן אברהם (רכג, ח) על דברי הרא"ש, ובמה שמנסה לתרץ קצות החושן
(קצ, ד) על כך; ולהבנתנו, למסקנה ניתן להעמיד את הירושלמי בעני לדברי הרא"ש).

6 הקושיה אינה קשה על שיטת הרא"ש עצמו, שביאר (שם טו) את הסוגיה כרש"י (ראה לעיל
בהערה 2); אך היא מקשה על שיטת הרי"ף והרמב"ם לתרץ את דברי הירושלמי כהסבר
הרא"ש.

7 עיין בשו"ת פרח שושן (או"ח א, יב) שהוכיח מהירושלמי כי רק המקבל יכול לברך, וסובר כן אף
בדעת הרא"ש. בקושייתנו לא באנו לדחות תירוץ כאלו ואחרים בדעת הרא"ש, כי אם להראות
שבהסברו יש קשיים מסוימים, שייתכן כי אלו הובילו את שאר הראשונים לחלוק עליו, כדלקמן.

אכן, נראה ממספר ראשונים שהם לא קיבלו את תירוץ הרא"ש: התוספות השאירו סתירה זו ב"צריך עיון", וכן הרי"ף והרמב"ם לא הביאו את הירושלמי הזה להלכה, ומסתבר שחלקו על הרא"ש, והבינו שהירושלמי אינו מתאים להגדרת הבבלי, ויש לו גישה ייחודית לברכת הטוב והמטיב.

"הטוב והמטיב" לאור בקשת דוד המלך: טוב אִתָּה וּמְטִיב

ביאור בקשתו של דוד - עיון במדרשים

כדי לנסות להסביר את גישת הירושלמי, נעיין בהופעת המילה (היחידאית) "מטיב" בתנ"ך - בבקשתו של דוד מה' במזמור התורה והאמונה (תהילים קיט, סח): "טוב אִתָּה וּמְטִיב לְמַדְנֵי חֻקֶיךָ". דוד מודה לה' שגמל עמו חסד, ומבקש שילמדו להבין ולהפנים את כוונת התורה. נדקדק בלשונות שלושה מדרשים מרכזיים המפרטים את בקשתו:

הראשון הוא הספרי (במדבר פיסקא קיט), המפרש כך:

'טוב אתה ומטיב למדני חקיך' טובך עדיף [= מורעף - מ"ח] עלי ועל כל באי העולם; יעדיף טובך עלי ולמדני חקיך.

דוד מבקש מה', המרעיף טובו עליו ועל כל באי העולם, שילמדו את תורתו. במדרש זה נראה שה'מוטבים' מוגדרים כך: 'טוב' - לדוד, 'ומטיב' - לעולם.⁸ לא מדובר בהטבה לאדם ספציפי, אלא בהטבה כללית, עולמית.

המדרש השני הוא מדרש תהילים (קיט, כב), המבאר את הפסוק כך:

טוב עשית עם עבדך ה' כדברך, טוב אתה ומטיב וגו'. טוב אתה בעולם הזה ומטיב לעולם הבא, טוב היית לאבות ומטיב לבניהם אחריהם, לכך נאמר טוב אתה ומטיב.

הגדרת ה'מוטבים' לפי מדרש זה היא מעט שונה: 'טוב' - לאבות, 'ומטיב' - לבניהם. משמע שמטיב לנו, הבנים; אך לא מדובר בטובה רגעית, אלא בטובה שנמשכת לנו עוד מהאבות ומעשיהם. באופן דומה, נראה שזו גם כוונת תחילתו של המדרש: 'טוב' - בעולם הזה, 'ומטיב' - לעולם הבא: המצוות גורמות לנו טובה והנאה בעולם הזה, אשר יתורגמו גם לשכר ממושך לעולם הבא.⁹

8 במדרש זה, והבאים אחריו, הצגנו באופן עקבי ש'הטוב' מייצג טובה לאדם פרטי, ו'המטיב' מייצג טובה יותר כוללת; אך יש לציין שניתן להבין מהמדרשים גם באופן הפוך, ש'הטוב' זו טובה כללית, ו'המטיב' זו טובה פרטית.

9 נראה שמדרש זה מסתמך על הפסוקים בפרשת ואתחנן (דברים ו, כד-כה), אשר מסכמים את מטרת המצוות, ולפי מפרשים רבים (בדרכים שונות) מתייחסים לעולם הזה ולעולם הבא: 'וְיִצְוֶנּוּ ה' לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לְיִרְאַת ה' אֱלֹהֵינוּ לְטוֹב לָנוּ כָּל הַיָּמִים לְחַיֵּינוּ

המדרש האחרון הוא הפסיקתא זוטרתא (ויקרא יח, א), שלשונה מעט שונה:

אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבש"ע! טוב אתה לכל באי העולם, וביותר עם ישראל, שאתה טוב ומטיב להם בכל ענין ואתה מלמדם תורתך ומצותיך וחקיך.

בהנחה שגם הפסיקתא התכוונה לכך שיש שני 'מוטבים', כאן שני ה'מוטבים' הם: 'טוב' - לעולם, ו(טוב) 'מטיב' - ספציפית לישראל.

מבין מדרשים אלו, נראה שניתן להגדיר אחרת מהבבל את שתי ההטבות: ההטבה הראשונה היא הטבה לאדם הפרטי, מושא ההטבה; ואילו ההטבה השנייה היא הטבה כללית, עולמית, שאינה מכוונת כלפי אדם זה או אחר. ה' יוצר טוב בעולם, שמתוכו נעשית גם ההטבה הפרטית לאדם מסוים.

ראשית נבאר זאת במדרשים: דוד המלך מודה לה' על ההטבה עבורו בכלל ההטבה לשאר העולם. הבנים מודים לה' על ההטבה עבורם בכלל ההטבה לאבות.¹⁰ ישראל מודים לה' על כך שהוא מטיב להם, בכלל זה שהוא טוב לשאר העולם.

לפי הבנה זו, ניתן להסביר בשופי את דברי הירושלמי: הירושלמי, שלא כבבלי, אינו מצריך שני מוטבים עבור הברכה, אלא טובה פרטית בתוך הטובה הכללית. במקרה שניתן לו הכסף, הטובה הכללית שבעקבותיה מברכים היא קיום העולם על ידי הצדקה. דווקא העני הוא זה שמברך הטוב והמטיב, כי לו נעשתה הטובה הפרטית; 'הטוב' - על הטובה הפרטית של קבלת הכסף, 'המטיב' - על הטובה הכללית עולמית המתקיימת במצוות הצדקה או ריבוי השלום (אם מדובר בעשיר), ואנו מודים לה' על שנתן בעולם את דרך ההטבה הזו.

ביאור המשנה

לאור הגדרת המדרשים, נראה כי ניתן להסביר באופן פשוט יותר את המקרים השונים שעליהם יש לברך ברכת הטוב והמטיב.

נפתח בהסבר המשנה. המשנה אכן מתייחסת למקרה שבו לאדם יש שדה, כביאורו של הבבלי. אולם, בניגוד להסבר הבבלי, אין צורך להעמיד שיש לו שדה בשותפות: כאשר יורדים גשמים, לבעל השדה ישנה הטבה פרטית - ששדהו מתברכת, והטבה זו משתלבת בכלל ההטבה הכללית שה' מרעיף עלינו, ששדות רבות של אנשים רבים

פְּהִיּוּם הַזֶּה: וְצִדְקָה תִּהְיֶה לָנוּ כִּי נִשְׁמֵר לְעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לְפָנֶיךָ ה' אֱלֹהֵינוּ פְּאֶשֶׁר צִוְּנוּ.

10 את תחילת המדרש תהילים נראה שיש לבאר באופן הבא: המדרש מסביר באופן פרקטי את ההטבה במצוות שה' נתן בעולם; ה' הטיב לעולם ונתן לנו תרי"ג מצוות אשר אנו נהנים מפירותיהן הטובים כבר בעולם הזה, והקרן קיימת לנו מהן גם לעולם הבא.

מתברכות גם כן. הטבה זו מקבלת משנה תוקף בארץ ישראל, שגשמייה מבטאים את אהבת ה' לארץ וליושבים עליה, כפי שנאמר בפרשת עקב (דברים יא, יא-יב):

וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעוֹת לְמִטְרַת הַשָּׁמַיִם תִּשְׁטָתָהּ מַיִם: אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֵל-לִהְיֶה דָרַשׁ אֶתָּה תִּמְיֵד עֵינֵי ה' אֵל-לִהְיֶה בָּהּ מִרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה:

נראה שיש לבסס הבנה זו מלשון המשנה, שאינה מחלקת האם יש לו שדה בשותפות או בבלעדיות, ומשמע שעליו לברך בשני המצבים. בייחוד יש להוכיח זאת מדברי רבי זעירא, המובאים בתלמוד הירושלמי (ט, ב):

אמר רבי זעירא תני תמן: ראה זול בא לעולם ושובע בא לעולם, נהר מספיק למדינה אומר, ברוך הטוב והמטיב.

רואים שהברכה מגיעה במקרה שרוואה שיש גשם המספיק לעולם - 'נהר מספיק למדינה', ללא שום התייחסות לשאלה האם מדובר בשדה בשותפות או לא, ומשמע שבין כך ובין כך מברך.¹¹

הטוב והמטיב - מהתורה!

לאור ביאורנו במדרשים, שברכת הטוב והמטיב נתקנה על טובה אישית וכלל עולמית, ניתן להסביר גם את המקור המקראי לברכה זו שמובא בתוספתא (ו, א), ובעקבותיה בתלמודים הבבלי (מת, ב) והירושלמי (ז, א):

הטוב והמטיב דבר תורה, דכתיב: ואכלת ושבעת וברכת זו ברכת הזימון. את ה' א-להיך זו הזן את הכל. על הארץ זו ברכת הארץ. הטובה זו ברכת בונה ירושלים, וכן הוא אומר הנהר הטוב הזה והלבנון. אשר נתן לך זה הטוב והמטיב.

מהי ההטבה שמברכים עליה? הביטוי 'אשר נתן לך' מתאר את הטובה האישית שלנו בנחלת הארץ - הארץ ניתנה לנו, ועל כך אנו מודים. כמו כן, מלוכדת עימה הטבה

11 אף שלא נכתב במפורש בדברי רבי זעירא שיש שדה למברך, רבי זעירא נסמך על המשנה עצמה, שככל הנראה עוסקת במקרה שיש שדה למברך (הבבלי לפחות נקט כך כדבר פשוט). אף שפרט זה לא נכתב במשנה להדיא, ייתכן שהתלמוד הבבלי הסיק זאת מכך שכתוב במשנה (בחלק מהגרסאות) שמברכים על שמועות טובות; ועיין בירושלמי (שם) שציינו לפסוק ממשלי (כה, כה): "מַיִם קָרִים עַל נֶפֶשׁ עֵינָהּ וּשְׂמוּעָה טוֹבָה מֵאֶרֶץ מְרֻחָק". בפסוק זה נראה ששמועה טובה זו שמועה שטובה לאדם עצמו, לנפש העייפה (עיין שם במפרשים). נציין שניתן שלשיתת רש"י (לעיל בהערה 2), המשנה אינה מועמדת בשדה בשותפות, וממילא הדיוק מהמשנה ומהירושלמי אינו מהווה ראיה כנגד תירוץ התלמוד הבבלי.

עולמית שיש בנתינת ארץ ישראל, שהיא נחלת ה', לבני האדם, כפי שנבאר להלן בהרחבה בביאור ברכת הטוב והמטיב כאשר ישנה ירושה. ממילא - ברכת הטוב והמטיב נתקנה על הארץ הטובה שניתנה לעם ישראל בכלל, ולאדם המברך בפרט - שיש לו חלק בארץ ישראל. נראה שנהיר יותר הסבר זה בתוספתא, מאשר לנסות להתאים באופן אחר את הדרשה מהפסוקים לדרכו של התלמוד הבבלי, אליבא דהרי"ף והרמב"ם (ולהעמיד גם את הפסוקים בכגון שיש לו שדה בשותפות).

ביאור מקרי הלידה והירושה

קעת נעבור לביאור המקרים שנזכרו בבבלי (לברייתא השלישית נתייחס להלן).

הברייתא הראשונה אומרת כי מי שנתבשר בלידת זכר מברך הטוב והמטיב. הבבלי מסביר שגם האמא שותפה בטובה, ולכן ניתן לברך, אך לפי המדרשים נראה שניתן לבאר באופן הבא: הטובה המשמעותית היא לידת הילד עבור ההורים, אך בנוסף לה יש טובה כללית וציבורית בלידתו. באופן עמוק יותר הטובה היא שנוולדים ילדים, ובכך העולם משתפר ומתברך, ומתקדם לקראת תיקון טוב יותר. המשכיות היא ברכה לכלל העולם.

הברייתא השנייה אומרת כי מי שמת אביו והותיר לו ירושה - מברך גם דיין האמת, וגם הטוב והמטיב. הבבלי מעמיד את הברייתא במקרה שיש יותר מיורש אחד, אף שמהברייתא משמע בבירור שהוא היורש היחיד. לעומת זאת, לפי הבנת המדרשים נראה לבאר אחרת, אבל כדי לבאר זאת נקדים ונתייחס לתמיהה גדולה העולה מהברייתא: האם נכון להתייחס לירושה ממונית (גדולה ככל שתהיה), כבעלת משקל חיובי משמעותי ביחס לאירוע הפטירה שכעת התרחש?!

אין כאן המסגרת להרחיב בכך, אך להבנתנו הביטוי 'ירושה' בחז"ל ביסודו, מייצג (כמעט תמיד) את נחלת הארץ המתוארת בפרשת הנחלה (במדבר כז, ו-יא). להבנתנו, השמחה כאן היא על נחלת הארץ, שהיא התפקיד הייעודי שניתן ליהודי בעולם, אשר מתבטא בנחלתו בארץ ישראל.¹² ירושת הנחלה מייצגת את העברת השרביט והאחריות שהאב מעביר לבן, כדי שימשיך ויפתח את התהליך שהאב החל בבניין העולם.¹³ נראה שזו היא השמחה המדוברת, ולא שמחה ממונית גרידא.

12 אין במאמר מקום לבאר את הקשיים ואת הראיות לנקודה חשובה ומחודשת זו. הממאן לקבל עמדה זו מבלי ראיותיה בצידה יוכל לדלג להמשך הפסקה, ולתרץ את הקושיה בהתעלם מתחילתה.

13 ניתן להבין זאת טוב יותר כאשר מנטרלים את הצער של הפרידה מהנפטר. ננסה להביא דוגמא בהסתכלות במבט מרוחק יותר על תהליכים שונים שקרו בעם ישראל:

לפי הבנה זו, מובן היטב מדוע יש לברך הטוב והמטיב על ירושה. 'הטוב' - הטובה הפרטית, שהירוש מקבל אחריות וסמכות לביצוע תפקידו בעולם; 'המטיב' - ההטבה הכללית של העברת השרביט מדור לדור.

ברכת הטוב והמטיב - ברכה על היין ועל הרוגי ביתר

בברייתא השלישית שהובאה בבבלי נאמר שמברכים הטוב והמטיב על יין טוב, והבבלי העמידה במקרה שאוכל עם בני חבורה נוספים. ננסה להסביר לפי המדרשים את טעם הברכה על היין, אך קודם נרחיב לגבי היחס שבין ברכת היין לברכה רביעית בברכת המזון.

ברכה על הרוגי ביתר

כאמור, חכמים תיקנו את ברכת הטוב והמטיב, בנוסח זהה לברכה הרגילה,¹⁴ בברכת המזון. מכך נראה שיש קשר מהותי בין שתי ברכות אלו, ושתייהן מייצגות רעיון זהה. הגמרא (מח, ב) אומרת שחכמים תיקנו ביבנה 'הטוב והמטיב' בברכת המזון; ייתכן שלשון זו רומזת לכך שתקנה זו היא המקור הראשוני ליצירת הברכה. תקנה זו הייתה לאחר קבורתם של הרוגי ביתר (שם):

עם ישראל התחיל את דרכו משלשת האבות - אברהם, יצחק ויעקב. ניתן לראות שחלה התקדמות והתפתחות בכל שלב משמעותי של בנייתו של עם ישראל (היציאה ממצרים, מעמד הר סיני, הכניסה לארץ, מלכות, בניין בית המקדש, הדור קבלוה, תקופת החשמונאים, שיבת ציון ועוד). האבות יסדו לנו את הבסיס עליו אנו עומדים, ומשם אנו מנסים להתקדם ולפתח את התהליך אותו הם עצמם החלו בעולם - כל דור בדרכו, בהתאם ליכולותיו ולכשרונותיו, אמור לפתח את התהליך על בסיס הדורות הקודמים.

גם בלימוד תורה כן הוא הדבר: ראשון מקבלי התורה היה משה, אשר מסר את התורה ליהושע (מסירת התורה דומה לירושה, ואולי מפני כן פרשה זו נסמכה לפרשת נחלות), והתורה המשיכה להימסר לדורות הבאים שפתחו אותה בדרכים מגוונות ושונות עד ימי התנאים והאמוראים. גם לאחר מכן, הראשונים המשיכו לפתח את התורה בדרך אחת, ולאחריהם האחרונים המשיכו זאת בדרך אחרת, השונה מקודמתה; ובמבט מלמעלה, כל השלבים מהווים יחד תהליך אחד ארוך של התפתחות התורה שבעל פה עד לימינו אנו.

14 ובייחוד לפי דעת התוספות (מו, ב ד"ה והטוב והמטיב), שמבארים שברכת הטוב והמטיב בברכת המזון הייתה קצרה יותר ממה שאנו מברכים כיום. כן גם נראה מדברי מר זוטרא (שם). דבריו המלאים מצוטטים בסוף המאמר), אשר את החלק שמייצג את 'הטוב והמטיב' בבית האבל הוא מצמצם לשתי מילים בלבד - הטוב והמטיב (כן נראה בבירור (בשינויים קלים) גם מלשון הרמב"ם (ב, ח) והטור (או"ח קפט ויו"ד שעט), וכן משמע בפשוטות מהתוספות (שם ד"ה מר זוטרא), מהרא"ה (שם), מתוספות הרא"ש (שם) מהרי"ף (לד, ב) ומהרא"ש (שם ז, יג). ועיין ב"י וב"ח ושאר אחרונים (או"ח שם) בביאורים אחרים לדברי הטור ושאר הראשונים בענין זה; ומשמע שכל שאר המילים אינן עיקר התקנה, אלא תוספות מאוחרות יותר.

אמר רב נחמן... הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כנגד הרוגי ביתר. דאמר רב מתנא:
אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב: **הטוב - שלא
הסריחו, והמטיב - שניתנו לקבורה.**

סוגיה זו מזהה את שתי ההטבות כך: הטובה הראשונה היא בכך שלא הסריחו, והשניה
שניתנו לקבורה. ניתן לזהות שיש כאן הגדרה אחרת להטבות, שכן גם אם המת יסריח
- לכאורה אין זו הטבה כלפי המת, מפני ש"הַמַּתִּים אֵינָם יוֹדְעִים מְאוּמָה" (קהלת ט, ה).
אז מי המוטב בכך שלא הסריחו?

הגמרא (פסחים נד, ב) אומרת ששלשה דברים עלו במחשבה בכריאה: הסרחת המת,
השתכחותו מן הלב והרקבת התבואה. אחד המדרשים (אוצר מדרשים (אייזנשטיין) רבינו
הקדוש עמוד 507) מסביר את התועלת במחשבה הזו:

שאלו המת אינו מסריח אין בני אדם קוברין את מתיהן, ואילו אין קבורה אין
משכחין את קרוביהן.

המדרש מסביר שמטרת הסירחון היא לגרום לקרובים לקבור את מתיהם.¹⁵ במקרה
שלנו, אנשי ביתר רצו לקבור את מתיהם, אך לא יכלו לעשות זאת; נמצא כי הנס
שהמתים לא הסריחו הוא הטבה כלפי הקרובים.

ההטבה השניה היא הקבורה עצמה, שמטרתה היא, על פי המדרש, שהיורשים יוכלו
לשכוח את המת. אולם בגמרא (סנהדרין ז, ב) נראה שיש סיבה נוספת לקבורה:

שאלה קליאופטרא מלכתא את רבי מאיר, אמרה: ידענא דחיי שכבי, דכתבי
ויציצו מעיר כעשב הארץ, אלא כשהן עומדין, עומדין ערומין או בלבושיהן
עומדין?

אמר לה: קל וחומר מחיטה, ומה חיטה שנקברה ערומה, יוצאה בכמה לבושין,
צדיקים שנקברים בלבושיהן - על אחת כמה וכמה.

מדברי רבי מאיר נראה שהקבורה מהווה צורך של המת להגיע לנחלתו, כדי שהנפטר
יקום ויחיה מתוך האדמה.

כעת ננסה לבאר את התקנה על פי הסברי הבבלי והמדרשים. לפי ההסבר של הבבלי,
נראה ש'הטוב שלא הסריחו' מתייחס לקרובי המשפחה: הכל הסיקו שנס זה שהמתים
לא הסריחו, בא לבטא שהם עשו כל מאמץ להביא את הרוגי ביתר לקבורה, ולכן במקרה
זה לא הייתה סיבה למתים להסריח; ואילו 'המטיב שניתנו לקבורה' זוהי טובת המתים,

15 מסתבר גם כי התגברות הסירחון משעה לשעה כשהמת מוטל ללא קבורה, משפיעה על
הקרובים לקבור את מתיהם בהקדם; מפני שכל שיאחרו הסירחון יגבר.

שהגיעו לנחלתם באדמה. מדובר באירוע אחד שיש בו שני מוטבים - הקרובים והמתים.

באופן דומה נכון להסביר גם לפי המדרשים: 'הטוב' - לקרובים, בעבור שהמתים לא הסריחו, אך 'המטיב' מוגדר מעט אחרת - הקבורה עצמה היא טובה כללית שתיקן ה' בעולם בהגעת המת לנחלתו. בנידון זה אף היתה משמעות רבתי בכך שאנשים שהושלכו בראש כל חוצות הגיעו לבסוף לקבורה, וסוף סוף עם ישראל מילא את חובתו ואחריותו להביאם לקבר ישראל. חכמים תיקנו את הברכה למוטבים הישירים - שיברכו את ה' הטוב להם, וכן על כך שהגיעו המתים לקבורה והתבצע תיקון, שאינו רק אישי עבורם אלא מלווה בטובה כללית.¹⁶

ברכת היין

שמעתי בעבר בשם הרב יעקב מדין, שברכת היין בסיום הסעודה היא חלק מהתקנה המקורית של הברכה שנתקנה זכר להרוגי ביתר. הגמרא (גיטין נז, א) מתארת את מותם של הרוגי ביתר:

גדע בחרי אף כל קרן ישראל - א"ר זירא א"ר אבהו א"ר יוחנן: אלו שמונים [אלף] קרני מלחמה שנכנסו לכרך ביתר בשעה שלכדוה, והרגו בה אנשים ונשים וטף, עד שהלך דמן ונפל לים הגדול... במתניתא תנא: **שבע שנים בצרו עובדי כוכבים את כרמיהן מדמן של ישראל בלא זבל.**

במהלך השנים שלא ניתנו הרוגי ביתר לקבורה, השתמשו הגויים בדמם של ישראל כדי לזַבֵּל את הכרמים. כתוצאה מכך, היה אסור (או לכל הפחות לא ראוי) לאכול את הענבים ולשתות יין, בשל הדם המעורב בהם.¹⁷

16 הסברנו על פי שיטת התוספות בסנהדרין (מו, ב ד"ה קבורה), שאין זה משנה לנפטר עצמו אם ייטמן שלא בכבוד. אכן, הסוגיה שם הסתפקה האם קבורה היא משום ביזיון או משום כפרה, והמפרשים דנים האם הביזיון הוא לנפטר, למשפחה או לכל העולם (עייני תורת האדם שער הסוף - ענין הקבורה).

על בסיס סוגיה זו ניתן להציע אפשרויות נוספות המבדילות בין שתי ההטבות של הרוגי ביתר, אשר גם הן מתאימות (בדרכים שונות) להגדרת התלמוד הבבלי או להצעתנו בתלמוד הירושלמי.

17 בנוסף לכך, ייתכן שכדי שלא להזניח את הרוגי ביתר, פרשו ישראל, שהיו כקרוביהם, מן היין; שהרי כחלק מאיסורי אנינות, כל עוד ישנה חובת קבורה, אסור לשתות יין, כמבואר בגמרא (יו, א; וכן נפסק בשו"ע יו"ד שמא, א). אף שמדובר בהרוגי מלכות, אשר לגביהם נראה מהפוסקים שלא נמשך דין אנינות (עייני שו"ע יו"ד שעה, ה), ייתכן והחמירו באנינותן בבשר ויין, בשל העובדה שהיו רבים שנהרגו על חילול השם, והזלזול בהם נמשך וכדומה.

לאחר שנים, ניתנו המתים לקבורה, ולראשונה קרובי הרוגי ביתר שתו יין. תקנת חז"ל של ברכת הטוב והמטיב נקבעה בסוף ברכת המזון, מפני שבתקופתם היו מברכים על היין בסוף ברכת המזון.¹⁸ קביעת ברכת הטוב והמטיב לפני שתיית היין, נועדה להזכיר את הרוגי ביתר שלא הסריחו ושניתנו לקבורה. לדרך זו, הברכה נתקנה על כל שתיית יין, ולא רק על יין של ברכת המזון; ואם כן מהותה של ברכת הטוב והמטיב היא על היין.¹⁹ לפי זה, מברכים על כל שינוי יין 'הטוב והמטיב' זכר להרוגי ביתר (ודבר זה מפורש במהר"ם שי"ף (גיטין שם) בשם המרדכי), ורק בה אין צורך בשמחה לו ולעולם בכל שתיית יין בפועל, בדיוק כמו שבברכת הטוב והמטיב על המזון אין צורך בשמחה לו ולעולם בסעודה זו בפועל. במקרה זה בלבד הברכה אינה על אירוע חדש, אלא זכר לאירוע קדום שהתקיימו בו התנאים הנדרשים לברכת הטוב והמטיב.

השוואה בין הבבלי הירושלמי

רואים אנו שהתלמוד הבבלי לא ביאר באופן זה את הסוגיות השונות. לעיל רמזנו, כי ייתכן שהטעם לכך הוא גירסת התלמוד הבבלי: "שלו ושל אחרים - אומר הטוב והמטיב".²⁰ התלמוד הבבלי הסיק מכאן שכוונת הברייתא דווקא לקונה כלים

18 ייתכן לומר שתקנת ברכת היין בסוף ברכת המזון היא תקנה קדומה, ורעיונה - לאחר שהאדם אכל ושבע, עליו לברך את ה' ולומר שירה לה', ו"אין שירה אלא על היין" (עיינין בסוגיה במסכת ערכין [יא, א]). הנהגה זו אנו מוצאים אצל יצחק (בראשית כז), שבסיום אכילת סעודת הלהם והמטעמים הוא שתה יין (ומסתבר ששורר עליו, [ראה בחזקוני שם, ד]), ורק לאחר מכן בהריחו את בגדי יעקב, ובדימוים ל- "רִיחַ שְׂדֵה אֲשֶׁר בָּרַח ה'", יכול היה יצחק לברך את יעקב.

19 בחלק השני של המאמר יובא קשר ישיר בין ברכת המזון לברכת הטוב והמטיב. מסתבר שלאחר שתיקנו את ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון, נהגו (או חייבו) לשתות יין בסוף הברכה, כדי לזכור את מעשה הרוגי ביתר, ולהפנים את משמעות הברכה באופן טוב יותר. וראה הערה קודמת.

יש לציין כי, לפי התירוץ הנוכחי במאמר לא מובן למה על אף שלא שותים יין בסיום ברכה מעין שלש, נהגו להזכיר 'הטוב והמטיב' גם בברכה זו (עיינין רמב"ם (ח, ד); ותלוי בהבנת הירושלמי (ו, א)), ואילו לפי התירוץ בהמשך אין בכך קושי.

20 לעיל (הערה 1) הזכרנו שהגר"א ציין כי תיבות אלו מחוקקות; וכן נראה קצת ממהלך הסוגיה (מכיוון שלא הביאו ראיה לתירוץ הגמרא מברייתא זו אלא מברייתא אחרת, מסתבר שמילים אלו כלל לא הופיעו בגרסא המקורית שעמדה בפני המקשן).

לשיטת הגר"א, נראה שיסוד ביאורו של התלמוד הבבלי נעוץ בברייתא המסייעת: 'קצרו של דבר, על שלו ועל של חבירו אומר ברוך הטוב והמטיב'; ואף שגם בברייתא זו אין הכרח מוחלט להסביר דווקא כהבנת הבבלי, מרהיטות לשונה משמע כן, ועל כך התבסס ביאורו של התלמוד הבבלי.

בשותפות, שאינו המוטב היחיד הנהנה מן הכלים. הבנה זו הובילה את התלמוד הבבלי לדחוק את הסוגיות השונות, כפי שביארנו.²¹

לעומת זאת, הירושלמי כלל לא הביא ברייתא זו (וכן לא מצאנו לה מקור אחר בספרות חז"ל, ואפשר שלא היתה מוסמכת בעיני הירושלמי). במקומה, מובאת מימרת רבי חייה בר אבא שכאשר 'ניתן לו' כלים חדשים במתנה - מברך הטוב והמטיב. לדברינו, הסיבה שמברכים הטוב והמטיב במקרה זה אינה בשל ההטבה לנותן (כהבנת הרא"ש), אלא בגלל הטובה שיש בכך לעולם. כלומר, צדקו דברי הראשונים שהבינו כי ירושלמי זה חולק על הבבלי. הירושלמי סבור שהסברא בברכת הטוב והמטיב היא ההטבה לאדם הפרטי ולעולם, ומרבית מדרשי חז"ל לביטוי זה נוטים לדבריו.²² לעומתו, הבבלי הבין שמדובר בהטבה לו ולאחרים, ואפילו לאדם אחד נוסף.

נוסיף שלגישת התלמוד הירושלמי תקנת חז"ל לחלק בין ברכת שהחיינו לברכת הטוב והמטיב מובנת יותר: כאשר יש הטבה פרטית בלבד - על האדם לברך שהחיינו; ואילו כאשר ההטבה הפרטית מעורבת בהטבה כללית - על המוטב לברך הטוב והמטיב. לעומת זאת, בגישת התלמוד הבבלי יש קצת דוחק: מדוע יתקנו חז"ל ברכת אחת על הנאה אישית, וברכה שונה כאשר נהנה ממנה רק אדם אחד נוסף (ואפילו הוא מאותה המשפחה, ואפילו אינו נמצא במקום)?

למסקנה, הרי"ף והרמב"ם התעלמו מדברי התלמוד הירושלמי, ונקטו להלכה כדברי התלמוד הבבלי שנסמך על הברייתא. לעומתם, הרא"ש (והטור) בעקבותיו כתבו שלא מדובר במחלוקת, אלא הטובה לאחרים במקרה של הירושלמי היא הטובה לנותן. אנו

21 נסקור בקצרה את הקשיים בתירוצי הגמרא:

א. גשמים בשדה (בשותפות, לשיטת הרי"ף והרמב"ם, שלא כנראה מהמשנה ומהירושלמי).
ב. לידת בן (בהנאת בעל ואשתו אף שאינה שם, ואף שמההעמדה של המשנה נראה שאשתו איננה נחשבת מוטב נוסף).

ג. ירושת אביו המת (במספר יורשים, אף שקצת יש לדייק שהוא היורש היחיד).

ד. נראה שהרי"ף והרמב"ם נאלצים לבאר בתוספתא שהפסוק 'אשר נתן לך' מועמד בשותפות.

ה. העמדת התלמוד הבבלי אינה מתאימה לכאורה למדרשי הספרי (על דוד ועל העולם) והפסיקתא (על ישראל ועל העולם).

22 הספרי (על דוד ועל העולם) והפסיקתא (על ישראל ועל העולם). על אף שהסברו של המדרש תהילים (אבות ובנים, עולם הזה ועולם הבא) הולם יותר את גישת הירושלמי, ניתן לבאר באמצעותו גם את גישת הבבלי, ששתי קבוצות המוטבים הם האבות, והבנים אחריהם. לשמחתנו, מצאנו שלשונו של הדברי ירמיהו (על הרמב"ם, י, ה) בעניין רעיון הברכה קרובה מאד לדברינו. יעוין בדבריו.

טענו שיש מחלוקת בבלי וירושלמי (כדברי הרי"ף והרמב"ם), ותלינו את סיבת מחלוקתם בגירסת הגמרא, אשר היוותה מחלוקת יסודית במהותה ובמשמעותה של ברכת הטוב והמטיב.

חלק ב: ברכה רביעית - דאורייתא או דרבנן

מקור תקנת ארבע הברכות בברכת המזון

רב נחמן (מח, ב) הביא את מקורן של הברכות בברכת המזון:

- א. משה תקן לישראל ברכת הזון בשעה שירד להם מן.
- ב. יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ.
- ג. דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים: דוד תקן על ישראל עמך ועל ירושלים עירך, ושלמה תקן על הבית הגדול והקדוש.
- ד. הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כנגד הרוגי ביתר.

הגמרא הביאה ברייתא המסמיכה ברכות אלו על פסוקי התורה:

תנו רבנן: מניין לברכת המזון מן התורה? שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת - זו ברכת הזון, את ה' א-להיך - זו ברכת הזמון, על הארץ - זו ברכת הארץ, הטובה - זו בונה ירושלים, וכן הוא אומר: ההר הטוב הזה והלבנון, אשר נתן לך - זו הטוב והמטיב. אין לי אלא לאחריו, לפניו מניין? אמרת קל וחומר, כשהוא שבע מברך - כשהוא רעב לא כל שכן?

רבי אומר: [אינו צריך], ואכלת ושבעת וברכת - זו ברכת הזון, אבל ברכת הזמון - מגדלו לה' אתי נפקא, על הארץ - זו ברכת הארץ, הטובה - זו בונה ירושלים, וכן הוא אומר ההר הטוב הזה והלבנון, הטוב והמטיב - ביבנה תקנוה. אין לי אלא לאחריו, לפניו מניין? תלמוד לומר: אשר נתן לך - משנתן לך.

מדברי רבי הסיקו המפרשים, שברכת הטוב והמטיב אינה מהתורה, שהרי לשלש הברכות הראשונות יש מקור בתורה, ואילו את הברכה הרביעית תיקנו ביבנה כנגד הרוגי ביתר, ללא קשר ישיר לברכת המזון.

מדברים אלו עולה, שלכל השיטות שלש הברכות הראשונות הן מן התורה; אם כן יש להבין איך קיימו את מצות ברכת המזון מהתורה קודם שיהושע תיקן את ברכת הארץ, וקודם שתיקנו דוד ושלמה את ברכת בונה ירושלים?

הרשב"א (שם) והרא"ש (ו, כב) הסבירו שבירכו את שלש הברכות גם קודם ימי יהושע ודוד, אך דוד ושלמה קבעו את מטבע הברכה. הדברים נראים מעט דחוקים בפשט הגמרא, שלא רמזו בדבריה אפילו באופן קלוש שלברכות אלו היו מטבעות נוסח

קדומים. בפשטות נראה מהברייתא (וכן מהרמב"ם לקמן) שדוד ושלמה תיקנו ברכה חדשה לגמרי, בדיוק כפי שמשנה תיקן את ברכת הזון או יהושע את ברכת הארץ. עוד יש להבין, למה קבעו את ברכת הטוב והמטיב דווקא בברכת המזון? מה הקשר הישיר בין ברכה זו לברכת המזון?

דרש והתקין - ברכה שניה וברכה שלישית

נראה שניתן ליישב את קושית הראשונים בדרך שונה. בתקופת משה, חשבו שצריך לברך רק ברכה ראשונה של ברכת המזון - ברכת הזון, כפי שנלמד מהפסוק (דברים ח, ט) **וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' א-לֵהיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ.**

על אף שמהמילים 'על הארץ הטובה' נראה שיש לברך את אדמת ארץ ישראל בשל מאכליה, בתוכנה הראשונית סברו, שגם כאשר לא אוכלים את מזון הארץ, ישנו חיוב לברך על המזון. נסביר: עיקר הברכה הוא על המזון שה' נתן לנו. עם זאת, התורה מצווה את חיוב הברכה על המזון שניתן בארץ, שהוא אוכל משובח יותר, כעולה מדברי התורה (פסוקים ז-ט יבואו להלן), מפני ששם החיוב מתבקש הרבה יותר, אך גם על מזון פחות משובח כמזון חוץ לארץ יש לברך.²³ אפשר שכך הבינו העם את הפסוקים בימי משה.²⁴ לאחר מכן, בתקופת יהושע, דרשו את הפסוקים מחדש, והגיעו למסקנה שצריך לברך גם את ברכת הארץ, ולכך הוסיפוה.²⁵ נעייין בפסוקים (דברים ח, ז-י):

23 נביא דוגמא לדרך זו: התורה (דברים טז) מצווה לשמוח ברגלים בבית המקדש, אך גם כשאין בית המקדש יש מצות שמחה (פסחים קט, א). הרמב"ם (יום טוב ו, יז) ביאר זאת כך: "וחייב אדם להיות בהן שמח וטוב לב הוא ובניו ואשתו ובני ביתו וכל הנלוים עליו שנאמר ושמחת בחגך וגו', אף על פי שהשמחה האמורה כאן היא קרבן שלמים כמו שאנו מבארין בהלכות חגיגה, יש בכלל אותה שמחה לשמוח הוא ובניו ובני ביתו כל אחד ואחד כראוי לו". נראה מדברי הרמב"ם שהשמחה היא מדאורייתא (וכן סוברים הרבה מהאחרונים בדבריו וכן נראה גם מספר המצוות עשה נד), ואף על פי שהפסוק מלמד על הקרבת שלמי שמחה, נכלל בפסוק זה חיוב לשמוח גם שלא בשלמים; התורה דיברה על השמחה המלאה, אך מכלל הדברים יש להסיק שישנו חיוב לשמוח גם במצב בו השמחה איננה מלאה.

24 בדרך נוספת יש לבאר שחיוב ברכת 'הזון' אינו נובע מפסוקי התורה, אלא מסברא פשוטה (כדלהלן); אך להבנתנו קשה לבאר כך כאן, מפני שלפי זה יהושע לא תיקן מעצמו שום דבר חדש, ואין תקנתו שווה לשאר התקנות. לשתי דרכים אלו נראה כי אף שהפסוק המלא הוא 'וברכת... על הארץ', ברכת הזון נלמדת בברייתא מפסוק זה מפני שהתורה התייחסה רק לברכה המעולה על פירות הארץ; אך גם על מזון שאינו מהארץ יש חובה לברך ברכת המזון בפני עצמה, כדלעיל.

25 דרכם של חכמים לתקן תקנות מחמת דרשת הפסוקים ('דרש והתקין'), מפורשת במסכת ראש השנה (ל, א) בהסברו של רב נחמן בר יצחק לתקנתו של רבן יוחנן בן זכאי, עיין שם.

כִּי ה' אֶ-לֶהֱיָךְ מִבֵּינָךְ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֵינַת וְתִהְיֶה יְצֵאִים בְּבִקְעָה וּבְהָרָה: אֶרֶץ חֹטֵה וְשֹׁעֵרָה וְגִפְנֵי וְתִאֲנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וְדָבָשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְפָּנֹת תֵּאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תַחְסֹר כֹּל בָּהּ אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבֹנֶיהָ בְּרוּל וְיִמְהַרְרֶיהָ תַחְצֹב נַחֲשֶׁת: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבְרַכְתָּ אֶת ה' א-לֶהֱיָךְ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לְךָ:

פסוקים ז-י עוסקים בארץ ישראל ומאכליה, והקורא מבין שגם על מציאות מיוחדת זו עלינו להודות בברכת המזון. ארץ ישראל מתאימה את המזון למעשיהם של בני האדם (מקצת שבחיה מתוארים במסכת כתובות (קיא, ב)), ומזכירה להם כל העת את הברית והתורה שבעקבותיהם מגיעים החיים והמזון. לאור הבנה זו, קריאה מחודשת של פסוק י מעלה שהברכה אינה רק שבח על המזון, אלא על הארץ שמוציאה מזון (מט, א). טובנה זו התחדדה עם כיבוש הארץ בימי יהושע, ואז תיקנו לברך ברכה נפרדת על הארץ ועל המזון שהיא מוציאה.²⁶

בימי דוד ושלמה, דרשו שנית את הפסוקים, והבינו שהפסוקים מדברים גם על ירושלים ובית המקדש. נראה שדייקו זאת מפסוק ט: מדוע משבחת התורה את הארץ דווקא בחציבת נחושת? מדוע נתון זה מהווה מעלה כה חשובה עד שהתורה בוחרת לשבח בה את ארץ ישראל? כמו כן, נחושת כלל לא חוצבים בהרים, אלא במעבה האדמה.

נראה שיש לדרוש את הפסוקים כך:²⁷ במילים: 'ארץ אשר אבניה ברזל' מתארת התורה את בניית ירושלים, מפני שבאמצעות אבני ברזל ניתן לבנות את חומת ירושלים החזקה.²⁸ במילים 'מהרריה תחצב נחשת' מתארת התורה את בניית בית המקדש, אשר

דרך זו להבנתנו, היא הדרך שבה נכון להסביר את מרבית תקנות חז"ל, ואכמ"ל.

26 נדגיש כי אין אנו טוענים שמשוה לא הבין את עומק דבריו, שכתב בספר משנה תורה. משה לא תיקן בעצמו את ברכת הארץ, כי לא זכה להגיע לארץ ישראל, אך העם בתקופתו (עד תקנת יהושע) לא חש סתירה בין הכתוב בתורה למנהגם באותה העת, על בסיס ההסבר שהובא במאמר.

27 את עיקרה של פסקה זו למדתי ממו"ר הרב אהרן פרידמן שליט"א, ראש ישיבת כרם ביבנה.

28 ממקורות חז"ל רבים אנו רואים כי חומת ירושלים הייתה חומה חזקה ביותר. הנביא ישעיה (נד, יב) מתאר שבעתיד "וְשִׁמְתִי כְדָכְד שְׁמֵשֶׁתִּי: וְיִשְׁעֶיךָ לְאֲבְנֵי אֶקְדָּח". אבני אקדח הן אבנים יקרות גדולות וחזקות מאד (עיינן בבא בתרא עה, א), ואם כן פשט הכתוב מורה כי שערי העיר יהיו עשויים מאבנים חזקות אשר לא יישברו, בניגוד לחומת ברזל הקדומה, אשר על אף חזקה נשברה ונתקלקלה לבסוף.

על בסיס דברים אלו ניתן לבאר את המימרא המפורסמת של ר' אלעזר (לב, ב): "מיום שחרב בית המקדש נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים, שנאמר ואתה קח לך מחבת ברזל ונתתה אותה קיר ברזל בינך ובין העיר" (יחזקאל ד, ג). כאשר רש"י על הפסוק (שם) מבאר שמדובר בחומת העיר (וכן יש ראייה להבנתו מהסוגיה בפסחים פה, ב המתייחסת לחומת

נבנה רובו מנחושת, מפני שנחושת משמשת בעיקר ליופי.²⁹ נראה שרמזו חכמים לדבר בדורשם את ברכת בונה ירושלים מהמילה 'הטובה': 'הטובה - זו בונה ירושלים, וכן הוא אומר ההר הטוב הזה והלבנון'; ייתכן שכוונת חז"ל לרמוז שההר הטוב הוא הר הבית, וחציבת הנחושת תיעשה עבור ההר הטוב מבין 'הרריה' - שם בנו את בית המקדש.

נראה שהטעם שעלינו להזכיר גם טובה זאת בברכת המזון, הוא מפני שתכלית קיומנו בארץ ישראל היא השראת השכינה בבית המקדש ובירושלים, באופן ש"מציין תצא תורה ודבר ה' מירושלם", ולכן התורה ציוותה להודות גם עליהם בברכת המזון. כאשר זיהה דוד את העיר ירושלים, וכאשר בנה שלמה את בית המקדש, הפנימו היטב את חשיבותם לעניין זה (עיין מל"א ח), ותיקנו לברך גם ברכה זו בברכת המזון.

דרש והתקין - ברכת הטוב והמטיב וברכת הזן

על בסיס גישה זו, ניתן להסביר שדרשו את הפסוקים בשלישית בתקופת יבנה וחכמיה, והסיקו מהם שיש לברך הטוב והמטיב.³⁰ מסתבר כי מקור הברכה היה מפסוק טז: "הַמַּאֲכֵלֶךָ מִן פְּמֻדְבָּר אֲשֶׁר לֹא יִדְעוּן אֲבֹתֶיךָ לְמַעַן עֲנֹתְךָ וּלְמַעַן נִסְתָּךְ לְהִיטִיבָהּ בְּאַחֲרֵיתֶךָ" (דברים ח, טז). נבאר את הדברים:

אכילת המן בתקופת המדבר מתוארת כעינוי ("לְמַעַן עֲנֹתְךָ").³¹ על אף שהמן היה טעים (עיין שמות טז, לא; במדבר יא, ח וימא עה, א), הוא חולק במנות קטנות. העינוי בא לידי ביטוי ברעבון (דברים ח, ג), ובמדבר לא היו נשאים שְׂבִיעִים לאורך כל היום (וימא עד, ב; אבות דרבי נתן נוסחא א פרק א).³² ארץ ישראל (פסוק ז) מתוארת כתחליף למן המוזכר

ירושלים ע"ש בגמרא). בדרך זו ניתן להבין גם את דברי ר' יוחנן (ירושלמי ה, א; לרוב המפרשים אשר מבארים שדבריו חיוביים): "א"ר יוחנן המתפלל בתוך ביתו כאילו מקיפו חומה של ברזל", שכוונתו שבמצב זה ביתו נחשב כבית המקדש, אשר מסביבו חומת ירושלים.

29 לפי זה יש לבאר מדוע נכתב 'מהרריה' ולא 'בהרריה'. ונראה שהכוונה לרמזו שמדובר רק בנקודה בין ההרים, שהרי 'ירושלם הרים סביב לה' (תהילים קכה, ב); ועבור אחד מהרריה ('אחד ההרים אשר אומר אליך', בראשית כב, ב) - תחצוב נחושת.

30 לפי דרך זו, מחלוקת תנא קמא ורבי הייתה רק לגבי ברכה שלפניה (ובכך נחלקו גם שאר התנאים שם, וכן נראה ביאור הסוגיה בירושלמי ז, א), עיין שם); לעומת זאת, כאשר רבי אמר שביבנה תיקנו את הברכה הרביעית, אין הוא סותר את דברי תנא קמא שמדובר בברכה מדאורייתא, אלא רק בא להוסיף על דבריו שברכה זו תוקנה ביבנה. ועיין עוד בהמשך המאמר לדרך נוספת.

31 על פי פסוק זה יש לבאר בפסוק ג: "ויענך וירעבך ויאכלך את המן אשר לא ידעת" - שהמן הוא חלק מתיאור העינוי והרעבון עצמם, ולא שהוא בא כפתרון לעינוי ולרעבון, כדלקמן.

32 עיין בראיות שהובאו לכך בספר 'כי קרוב אליך' על חומש שמות מאת הרב יעקב מדן, עמ' 226-227.

בפסוקים; במקום לחם עוני יש גשמים רבים, שמובילים לתבואה רבה ואיכותית עד למצב של שובע תמידי (פסוק י).

בארץ ישראל המזון כבר אינו שמיימי, והוא מגיע לאחר עבודה עצמאית של האדם באדמתו. מצב זה עלול להוביל לרמות הלב, הגורמת לשכוח שה' הוא הדואג למזון. במצב זה, עלינו להתאמץ ולזכור את ה'. פסוקים יד-טז מציבים לנו דברים נוספים שהאדם שוכח בטרם הוא שוכח את ה': ממשמעות הדברים עולה כי אם האדם יזכור אותם - הוא לא ישכח את ה'.

אכילת המן הייתה אירוע משמעותי, שהיה אמור להוביל לזכרון ה'. התורה מתארת שהמן נועד לעינוי ולניסיון, כדי שייטיב באחרית. נראה כי בזמן האחרית וההטבה, על האדם לזכור את שהשיג בימי המדבר, שכל מזונו מגיע מאת ה' מן השמים, וה' משגיח עליו בהשגחה פרטית, ויודע בדיוק כמה אוכל הוא צריך לקבל בכדי חייו.

מסקנה זו אמורה ללוות את עם ישראל גם בתקופת שפע של שבע בארץ ישראל, ולמנוע את השכחה העלולה לגרום (באופן עקיף) לגלות הארץ ולהפסקת המצב הטוב, עד לתיקון השכחה ומעשי האדם שנובעים ממנה.³³ מסתבר כי זכרון העינוי עצמו הוא בכלל ההטבה המוזכרת בפסוקים.³⁴

לאחר חורבן בית המקדש השני, והכרתת ניצוץ התקומה יחד עם השמדתה של העיר ביתר, דווקא בתוך אחת מתקופות השפל של עם ישראל - העם הגיע לתובנה דומה. ברגעים אלו, לאחר שנים שהמתים היו מוטלים בביזיון בכרמים - הרוגי ביתר ניתנו לקבורה, והעם הצליח לזהות את הטובה בכך שניתנו לקבורה: גם דבר שנראה קשה מאוד (כגון קבורת המת), מתגלה כמתנה מאת ה'. הם הבינו כמה משמעותית ועקרונית היא הפרידה של האבלים מהנפטר, וחשיבות הטמנת המתים באדמה לקראת תחיית המתים, וחשו איך המצוות השונות שומרות עליהם כבר בעולם הזה. הם גם הרגישו

33 מצאנו דבר דומה בעונש אדם הראשון: האדם היה אמור לקבל את כל האוכל והפירות על מגש של כסף (הם נבראו בגן עדן לכבודו, והוא לא פעל בעבורם); רק בשל חטאו הצריכתו התורה לעבוד בזיעת אפיו. נראה שמטרת העונש בהיבט החינוכי, היא להמחיש כמה תלות יש בה' אשר משגיח על כל אחד ואחד. באופן זה האדם יגיע לתובנה שה' הוא השולט בעולם ועליו לקיים מצוותיו. תלות משמעותית בה' הייתה גם לדור המדבר. עם היחלשות תלות זו - מזהירה התורה שלא ישכחו את ה'.

34 גם האלשיך מבאר באופן דומה שאחת ממטרות העינוי היא ההטבה באחרית - בימי הריבוי והעושר (אם כי הוא מסביר את ההטבה ואת העינוי באופן אחר): "שהיה חפץ הוא יתברך לתת לך טובה בסוף, ולשלא תבעוט בה הקדים תחלה הענוי ההוא, למען תקיים מאז התורה מעוני כדי שתקיים אחר כך מעושר. כי מה שתשאר אחר כך מהעוני נכנע, לא יניחך להתגאות אחרי כן".

את ההשגחה מהשמים כלפי כל אדם ואדם, שה' דאג באופן פרטני לשמירת הגופות וכבודן משך שנים רבות.

זהו גם יסודה של ברכת הטוב והמטיב: על המאמין להבין שגם כאשר יש תהליכים שנראים רעים, מפני שהוא מתקשה להבין את מטרתם העמוקה, עליו לסמוך על ה' שהוא משגיח ומלווה באופן אישי את התהליכים כולם, וממילא הוא יודע את מטרתם ואת הטובה שתצא בעקבות התהליכים באחריתם. ברכת הטוב והמטיב מבטאת את צדקתם של התהליכים השונים המצויים בעולם, ובפרט את תהליך חלוקת המזון של ה' לבני האדם בתקופת רעב ובתקופת שבע.³⁵

דבר זה התחדד כאשר קברו בפועל את אנשי ביתר: עם ישראל הרגישו אחריות רבה להביאם לקבר ישראל, והתברר כי ה' גם הוא דאג לכבודם בזמן זה. תהליך העינוי וההמתנה לקבורה, חיזק את התובנה של הדור ההוא על השגחת ה' בכל פרט ופרט. מסתבר שבשל תובנה זו, גם התקווה העתידית שלהם או של זרעם נצנצה בליבם. חז"ל שבאותו הדור דרשו זאת במילות התורה 'להיטבך באחריתך', והתיקנו את ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון.³⁶

דברים אלו הולמים את ביאורנו בראשית המאמר, שברכת הטוב והמטיב מברכים על טובה פרטית בכלל טובה כלל-עולמית. כדי לזהות שהטובה אינה רק טובה פרטית, יש להסתכל במבט חיצוני על העולם, ולזהות את התהליכים שקורים בו, שתכליתם טובה. יש להפנים שלא מדובר בטובה אישית בלבד (גם אם כך נראה בתחילת הדרך), אלא בטובה שתכליתה מיטיבה לכל העולם. הרגשה דומה עולה מ'להיטבך באחריתך' - גם אם כעת ישנו עינוי, עלינו להסתכל באופן חיצוני על העולם, ולהפנים שתכלית התהליך של העינוי היא טובה.

35 נראה כי לכך התכוון גם התנא קמא בברייתא, כשלמד את ברכת 'הטוב והמטיב' מהמילים 'אשר נתן לך'. ברמיזתו התכוון להצביע על התובנה שה' הוא הנותן את האוכל ומפקח על התהליך של האכלת בני האדם, גם כשהוא מתרחש ללא מאמץ רב, בדיוק כמו שהשגיח לתת מן בדקדוק לכל אדם ואדם די מחסורו בדור המדבר.

36 בדרך זו הסברנו שברכת הטוב והמטיב היא הרחבה של הברכה הבסיסית - ברכת הזון (המזון השמימי ניתן בעבר כדי שזכור זאת בעתיד בזמן ההטבה, וכעת - בזמן ההטבה, יש לזכור זאת). נראה שנוכח להסביר גם בברכות האחרות שהן הרחבה של הברכה הבסיסית: לאחר דור המדבר, המזון השמימי (המזן) בא לידי ביטוי בפירות ארץ ישראל. ארץ ישראל ופירותיה ניתנים בזכות קיומם של הברית והתורה. בית המקדש וירושלים הם המרכז של ארץ ישראל ושל עבודת ה', ולמעשה המזון מגיע בזכותם לכל הארץ. לכן הפועלים יכולים לחבר שתי ברכות אלו בעת הצורך (עיין לקמן).

בדרך זו דרשנו שתקנות יהושע, דוד ושלמה וחכמי יבנה הן תקנות שנלמדו מדרישת הפסוקים. על בסיס יסוד זה, נראה כי נכון לבאר שחז"ל באומרים: 'משה התקין ברכת הזן' התכוונו שמשה תיקן עניין נוסף, אשר מתווסף לחיוב הבסיסי של ברכת המזון מהתורה. בתחילה היו מברכים ברכת המזון על בסיס הסברא הפשוטה, שעלינו להודות על המזון שאכלנו. נוסח הברכה היה: 'ברוך רחמנא (מלכא) מריה דהאי פיתא' (מ, ב).

משה דרש את פסוקי המן, והוסיף בברכה זו 'הזן את הכל'; המילה 'כל' חוזרת על עצמה מספר פעמים בברכה זו, ומשמעות הדברים שה' דואג לכל בריה ובריה, בדיוק כפי שדאג לכל אחד ואחד במן, ששלח כמות מזון המתאימה באופן מדויק למספר האנשים שנצרכו לכך. הפסוקים המרכזיים שמופיעים בברכה הם - "נַתַּן לָחֶם לְכָל בָּשָׂר פִּי לְעוֹלָם חֶסֶד" (תהילים קלו, כה), ו (או) - "פּוֹתַח אֶת יַדְּךָ וּמְשִׁבֵּעַ לְכָל חַי רָצוֹן" (תהילים קמה, טז), ושניהם מסמלים דאגה פרטנית לכל אחד ואחד - לכל חי.³⁷

תוקפה של ברכת הטוב והמטיב

לפי הסבר זה, עולה כי ברכת הטוב והמטיב הרי היא כשאר הברכות, ומקורה מפסוקי התורה. אכן, ברמב"ם (ב, א) לא מוזכר בשום מקום לעניין ברכת הטוב והמטיב שהיא

37 עיין ברכות (ד, ב) ופסחים (ק"ח, א) בביאור הפסוקים. באבות דרבי נתן (נוסחא א (הוספה ב) פרק ז) קישרו בין ברכת הזן לאברהם אבינו:

"הזן את הכל להזכיר זכות אברהם. כיצד היה מכניס עוברי דרכים לביתו לפרנסו ולכלכלו למי שאינו צריך לאכילה לא כל שכן. הקדוש ברוך הוא בירכו בכל שנ' ואברהם זקן... וה' ברך את אברהם בכל".

להבנתנו (וכן משמע בבראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה נט), כוונת המדרש היא שאנו משבחים את ה' בכך שהוא דואג לכל האנשים בעולם, אשר ממנו למד אברהם גם הוא לדאוג לכל בריה ובריה (וכך מוזכרת זכותו של אברהם בברכה. התנהגותו של אברהם מוזכרת על ידי אמירת תוכן הברכה שה' ברך אותו בגינה). אכן, המילה 'כל' אינה נעדרת מכל נוסחי הברכות המקוצרות ביותר שבידינו, וגם בברכה מעין שלש נכתב בסופה בגרסאות רבות (בפסוקים שהזכירו ברכה רביעית) טוב ומטיב 'לכל', לדברינו על פי תקנתו של משה.

לפי דרך זו, דרשת חז"ל: "ואכלת ושבעת וברכת זו ברכת הזן", מתייחסת רק לחלק הבסיסי של הברכה (מבואר בהערה 24), ולא לתקנתו של משה לברכה זו. לחלופין, הברכה המוזכרת בפסוק י נסמכת על הפסוק הקודם: 'לא תחסר כל בה', שהוא המעיד על השגחה פרטנית הדומה למן, על בסיס פירושו של בעל הטורים (שם): "תחסר. ג' (במסורה). לא תחסר כל בה. ואידך וצפחת השמן לא תחסר (מ"א יז, יד). ובטן רשעים תחסר (משלי יג, כה). אף על פי שזה נאמר בארץ, הצדיקים בכל מקום לא תחסר להם שהרי אליהו הלך לצרפית ושם אמר לה לא תחסר; אבל הרשעים בכל מקום שהם תחסר להם".

תקנה דרבנן בלבד, ומפשט דבריו (על פי לשון הברייתא) נראה שהם בדרגתם של תקנת יהושע או תקנת דוד ושלמה:

סדר ברכת המזון כך היא: ראשונה ברכת הזן, שנייה ברכת הארץ, שלישית בונה ירושלים, רביעית הטוב והמטיב, ברכה ראשונה משה רבינו תקנה, שנייה תיקן יהושע, שלישית תיקן דוד ושלמה בנו, רביעית חכמי משנה תקנוה.

אך לכאורה מצאנו סוגיות שסותרות זאת, ונפתח בסוגיה הראשית (מו, א). הגמרא מביאה שלש ראיות שברכת הטוב והמטיב אינה מן התורה: הראשונה, על בסיס הגמרא בפרק שני (טז, א) לגבי פועלים, אשר חכמים קיצרו את ברכת המזון שלהם, וקבעו שלא להזכיר כלל את ברכת הטוב והמטיב:

והתניא: הפועלים שהיו עושים מלאכה אצל בעל הבית... מברכין לאחריה שתיים: כיצד? ברכה ראשונה כתקונה, שניה - פותח בברכת הארץ וכולל בונה ירושלים בברכת הארץ.

מכאן מוכיחה הגמרא (מו, א) שברכת הטוב והמטיב כלל אינה מהתורה:
א. אמר רב יוסף: תדע דהטוב והמטיב לאו דאורייתא - שהרי פועלים עוקרים אותה.

דומה שניתן להשיב על ראייה זו. התוספות (טז, א ד"ה וחותם) הוטרדו למה לא ניתן להוכיח מכאן שגם ברכת הארץ ו/או בונה ירושלים הן מדרבנן, ותיצרו בדוחק שיש כוח ביד חכמים לעוקרן:

וחותם בברכת הארץ - אף על גב דמדאורייתא הם, יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה הואיל וטרודים במלאכת בעל הבית.

דברי התוספות קשים. הבית יוסף (או"ח קצא) הקשה על הבנתם הראשונית שהברכות מדרבנן בשל צמצומן לברכה אחת, מכיוון שמספר הברכות כלל אינו מן התורה! כוונת הגמרא להוכיח שהברכה אינה מן התורה רק אם אין מזכירים כלל את משמעותה (מסתבר שתוספות חלקו על הבנה זו, ולא נדון בכך).

ר' עקיבא איגר (בגליון) הקשה על תירוצם, שאם ניתן לעקור את מנין הברכות מפני שיכולים לעקור דבר מן התורה, אזי ניתן לעקור גם את ברכת 'הטוב והמטיב', ואיך הגמרא (מו, א) מוכיחה מעקירתה שהיא אינה מדאורייתא. נראה שניתן להשיב על קושייתו על בסיס ביאורו של הרי"ד סוליביצ'יק (רשימות שיעורים טז, א):

והנה נראה בפירוש הסוגיא (מו, א) דלא איבעי לן אי ברכת הטוב והמטיב היא דאורייתא אי מדרבנן, דלכו"ע רבנן תיקנוה אהרוגי ביתר וכמבואר בגמ' (מז, ב);

אלא דמספקא לן אי הויה מעיקר החפצא דברכהמ"ז, או דילמא דהויה ברכה
נוספת בפני עצמה שתיקנו לברכה סמוך לברכהמ"ז.³⁸

הרי"ד סולובייצ'יק מבאר שהגמרא לא הסתפקה אם ברכת הטוב והמטיב היא תקנה
מדרבנן, אלא האם היא ברכת הטוב והמטיב היא ברכה בפני עצמה או לא. נראה שיש
להוכיח כהסברו בסוגיה זו (מו, א) מהראיה השניה שהובאה בגמרא:

ב. אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: תדע דהטוב והמטיב
לאו דאורייתא - שהרי פותח בה בברוך ואין חותם בה בברוך. כדתניא:
כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך חוץ מ...ברכה
הסמוכה לחברתה... והטוב והמטיב פותח בברוך ואין חותם בברוך,
מכלל דברכה בפני עצמה היא.

הגמרא מסיימת את הוכחתה במילים: "מכלל דברכה בפני עצמה היא", ולא במילים
"מכלל דלאו דאורייתא היא". משמע מלשון זו שניסו רק להוכיח שהיא נפרדת, ולא
שאינה מדאורייתא.³⁹

גם מלשון הרמב"ם (א, יז) נראה שהבין כביאורו של הרי"ד סולובייצ'יק:

ולמה יענה אמן אחר בונה ירושלים והרי אחריה ברכת הטוב והמטיב, מפני
שברכה זו בימי חכמי משנה תקנוה וכאלו היא תוספת, אבל סוף עיקר הברכות
של ברכת המזון היא בונה ירושלים.

הרמב"ם מגדיר את ברכת הטוב והמטיב כמו תוספת שאינה מעיקרי הברכות, ובדבריו
נטה מהלשון הפשוטה של הגמרא (מה, ב) שהטוב והמטיב לאו דאורייתא:

אביי עני ליה בקלא כי היכי דלשמעו פועלים וליקומו, דהטוב והמטיב לאו
דאורייתא.

38 בהמשך דבריו מבוארות כמה השלכות שנובעות מספק זה, ובעקבותיהן הרי"ד סולובייצ'יק
מכריע שנחשבת כברכה בפני עצמה (מקוצר היריעה רק נציין השלכותיו בלי לדון בהן, והחכם
יוסיף לקח):

"זנפ"מ למי שמסופק אם בירך או לא האם חוזר ומברך אף ברכת הטוב והמטיב, דתלוי אם
נתקנה כחלק מברכהמ"ז או לא... ועוד נפ"מ אם צריך להשאר במקום שאכל כשאומר ברכת
הטוב והמטיב... ועיין בשו"ע (או"ח סי' קפ"ח סעיף ו' ובמ"ב שם ס"ק כ"ד) דקיי"ל שאם
נזכר בהטוב והמטיב שלא אמר רצה דחוזר לראש, דהוי כעקירת רגלים בתפלת י"ח דחוזר
לראש, ומוכח דהוי ברכה בפ"ע".

39 עיין בדבריו בפרק שביעי (רשימות שיעורים מו, ב) שמביא ראיה נוספת לדבריו, וביאור
להמשך הסוגיה.

נראה שגם הרמב"ם הבין שספק הגמרא הוא רק אם מדובר בעיקר ברכת המזון או בתוספת לברכת המזון, ללא קשר לשאלה האם היא מדאורייתא או מדרבנן.

אנו נשתמש בהסברו של הרי"ד סולובייצ'יק לסוגיה זו - רק באופן הפוך. הספק בסוגיה הוא האם מדובר בברכה בפני עצמה או לא, אך לכולי עלמא לברכה זו יש עיקר מן התורה. בתורה, מתקבל הרושם שעיקר הברכה הוא מה שנכתב רק עד פסוק י, שעל כך יש לברך את ה'. משמעות הזיכרון של 'להיטבך באחריתך' הוא עניין נוסף, שאמור להוביל לכך שתמיד יזכור האדם לברך את ה', אך הוא חלק נפרד מהברכה העיקרית (כי אינו בבסיס חיוב הברכה שמוזכר בפסוק י), ועל כן הוא מוגדר כברכה בפני עצמה, ובאופנים מסוימים (כברכת פועלים) חכמים הקלו לדלג מעליו.⁴⁰

ייתכן שבכך נחלקו תנא קמא ורבי - לכולי עלמא ברכת הטוב והמטיב תוקנה ביבנה, אך לשיטת רבי עיקר התקנה נסמכה רק על המילים 'להיטבך באחריתך', ומשמע שברכה בפני עצמה היא; ואילו לפי תנא קמא לתקנתם יש סמך גם מהמילים 'אשר נתן לך' המופיעות בפסוק י,⁴¹ ומשמע שגם על כך יש להודות בכלל הברכה המרכזית, וברכה זו היא מעיקר ברכת המזון.

לפי זה, יש להשיב על קושיית ר' עקיבא איגר: דיון הגמרא על ברכת הטוב והמטיב הוא האם היא ברכה בפני עצמה, ללא קשר לכך שהיא ודאי מהתורה (להבנתנו) או ודאי מדרבנן (לרב סולובייצ'יק); ואילו התוספות התכוונו שניתן לעקור את מגין הברכות וחילוק העניינים, אף על פי שהמנין הוא מן התורה לגמרי (להבנתם).⁴²

40 נציע דרך נוספת ליישוב הקושיה לדברינו שלברכת הטוב והמטיב יש מקור בתורה, אם ברכת הטוב והמטיב אינה מדאורייתא: הרמב"ם בשורש השני לספר המצוות מגדיר בפשטות שכל מצוה או הגדרה שחכמים פירושה, גם אם דרשו אותה מפסוקים - נקראת 'דרבנן'. אחת הדרכים לביאור דבריו היא שביאורים הכרחיים של חכמים בהבנת פשט הפסוקים נקראים 'דאורייתא'; ואילו ביאורים מחודשים שאינם עולים באופן ישיר מפשט המקרא, אלא נלמדים מדיוקים שאינם מוכרחים להבנת פשט המקרא (אף שהם דיוקים גמורים ואמיתיים) - נקראים 'דרבנן' או 'דברי סופרים'.

לפי זה ניתן להסביר שכל הברכות נלמדות מהתורה, ואף על פי כן שלש הברכות הראשונות הן 'מדאורייתא' ממש, מפני שהחיוב לברכן עולה באופן ישיר מפשט הפסוקים (הן מוזכרות בפסוק י, המקור לחיוב הברכה); ואילו הברכה האחרונה היא מ'דברי סופרים' מפני ש'ברכה בפני עצמה היא', ואין החיוב לברך אותה עולה מפשט המקרא, אלא מהסקת מסקנה מדברי המקרא.

41 הובא לעיל הסבר לכך בהערה 30.

42 הרי"ד סולובייצ'יק כתב בסוף דבריו (טז, א ד"ה תוס' ד"ה וחותרם): "אמנם קושיית הגרע"א זצ"ל עדיין אינה מתורצת, וצ"ע". ונראה בביאור דבריו, שאפשר שעוקרין אותה מפני שהיא

הטוב והמטיב ודיין האמת

כעת נעבור לראיה השלישית שהביאה הגמרא בעניין זה:

ג. ואמר רב נחמן בר יצחק: תדע דהטוב והמטיב לאו דאורייתא - שהרי עוקרין אותה בבית האבל. כדתניא: מה הם אומרים בבית האבל? ברוך הטוב והמטיב; רבי עקיבא אומר: ברוך דיין האמת. הטוב והמטיב אין, דיין אמת לא? - אלא אימא: אף הטוב והמטיב. מר זוטרא איקלע לבי רב אשי איתרע ביה מלתא, פתח ובריך: הטוב והמטיב, א-ל אמת דיין אמת, שופט בצדק לוקח במשפט, ושליט בעולמו לעשות בו כרצונו כי כל דרכיו משפט, שהכל שלו ואנחנו עמו ועבדיו, ובכל אנחנו חייבים להודות לו ולברכו, גודר פרוצות בישראל הוא יגדור את הפרצה הזאת בישראל לחיים.

הגמרא מנסה להביא ראיה מדברי ר"ע, הסובר שמברך רק ברכת דיין האמת בבית האבל. אולם, מברכתו של מר זוטרא בהמשך הדברים לכאורה ניתן לבאר, שלא נחלקו התנאים שיש להזכיר בברכה רביעית 'הטוב והמטיב' ו'דיין האמת', אלא נחלקו איזה חלק הוא עיקר הברכה ואיזה חלק כלול בתוכה (מלשונו של מר זוטרא רואים שהחלק המרכזי הוא הטוב והמטיב, ודיין האמת כלול בתוכה), ובכך ניתן לדחות לחלוטין את ראית הגמרא!⁴³

נראה שראית הגמרא מתבססת על דעה נוספת בברייתא זו, המובאת במסכת שמחות (יד, טו):

המברך בבית האבל אינו מברך רביעית דברי רבי יוסי הגלילי, ורבי עקיבא אומר הטוב והמטיב, וחכמים אומרים ברוך דיין האמת.

ראית הגמרא מדעתו של ר' יוסי הגלילי שאינו מברך רביעית כל עיקר; אך מעמדתם של ר"ע וחכמים - אין כלל ראיה לנידון זה. מסתבר שהם אכן נחלקו בשאלה איזו מהברכות היא מרכזית, אך לדעת שניהם כולל את הברכה האחרת בתוכה, כברכתו של מר זוטרא.⁴⁴

מדרבנן או מפני שהיא בפני עצמה, ולכן עדיין קשה היאך הגמרא הוכיחה שהיא ברכה בפני עצמה. אמנם, לפי הסברנו שהיא ברכה מהתורה, הוכחת הגמרא מדוקדקת.

43 ועיין בראש יוסף (שם ד"ה ר' עקיבא) שהקשה קושיה דומה על שיטת רבינו יונה (לד, ב), וע"ש עוד בתירוץ ובמש"כ לעיל בהערה 14.

44 לפי הסבר זה, ניתן ליישב קושיה על מר זוטרא. לכאורה, לפי כללי הפסיקה, נראה שהאמוראים היו צריכים לפסוק בברייתא זו כתנא בתרא (לגרסת התלמוד הבבלי - כר"ע,

היאך ניתן לשלב שתי ברכות שונות? הרי הגמרא בברכות (מט, א) כותבת שלא ניתן לחתום בשתי ברכות נפרדות, ומשמע בסוגיה שם שאף אין לשלבם! מסתבר כי הטעם שניתן לשלבם כאן יחד הוא שברכות אלו נובעות מאותו השורש: ה' הוא המטיב לכל, וגם כאשר הוא עושה רעה (דיין האמת), סופה לטובה (הטוב והמטיב).⁴⁵ לגישה זו, במה נחלקו ר"ע וחכמים? ברור שהברכה המרכזית היא 'הטוב והמטיב', מפני שתכלית התהליכים טובה; ואיך נסביר את הדעה האחרונה, הסוברת שעיקר הברכה הוא דיין האמת!?

בדרך אחת ניתן להסביר, שבבית האבל המיקוד הוא על דיין האמת, כאשר הידיעה הפנימית מורה שגם מצב זה בכלל ההטבה, ולכן ברכת הטוב והמטיב כלולה בתוך ברכת דיין האמת בבית האבל.

על פי דרכנו נראה יותר לבאר בדרך הפוכה - בסיסה של ברכת הטוב והמטיב הראשונית הוא דיין האמת שבתחילתה; 'הרעה' הייתה המן שְנֵאֲכַל שלא לשבעה, והטובה היא ההטבה באחרית שעניו זה גרם; לכן הברכה הרביעית יכולה לפתוח בדיין האמת ולכלול את 'הטוב והמטיב', מפני שזו זווית ההסתכלות הבסיסית והראשונית מבחינה כרונולוגית למה שכתוב בתורה - 'להיטבך באחריתך'.

סיכום

בחלק הראשון של המאמר, הובאה מחלוקת בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי בפרט מרכזי בדיני הטוב והמטיב: ביארנו כי לפי התלמוד הבבלי ממברכים הטוב והמטיב

ולגירסת מסכת שמחות - כחכמים [על פי עירובין מו, ב, עיין שם], אך מסיבה שאינה ידועה מר זוטרא (שהלכה כמותו) פסק כתנא הסובר שמברכים 'הטוב והמטיב'! לפי ביאורנו ניתן ליישב שמר זוטרא בא לפרש דווקא את דברי תנא בתרא, הסובר שאומרים 'ברוך דיין האמת': מר זוטרא פתח ב'הטוב והמטיב', אך החלק המרכזי של דבריו הוא 'דיין האמת', ולדעתו זוהי כוונת תנא בתרא.

ועיין עוד ברשב"א (שם ד"ה אמר ר"נ) שעסק בקושיה דומה, שיייתכן שרב נחמן סובר כר"ע (ברוך הטוב והמטיב), וקצת קשה מדוע איננו פוסקים כמותו. על פי הסברנו ניתן ליישב גם את קושייתו, שהתבססה (להבנתנו) על העובדה שהאפשרות שהלכה כר"ע בסוגיה זו מתאימה גם לכללי הפסיקה. אך להסברנו יוצא שבכל אופן ר"נ הוכיח דבריו מריה"ג, שלא אמורים לפסוק כמותו בסוגיה זו לפי כללי הפסיקה, ואם כן ברור שתירוצו השני של הרשב"א (שרב נחמן רק הוכיח מתנא קמא אף שלא סבר כמותו) אמת ויציב.

נראה שכך יש להסביר את הגמרא בפסחים (ג, א): "אמר רבי אחא בר חנינא: לא כעולם הזה העולם הבא; העולם הזה, על בשורות טובות אומר ברוך הטוב והמטיב, ועל בשורות רעות אומר ברוך דיין האמת. לעולם הבא - כולו הטוב והמטיב".

רק כאשר יש הטבה לו ולאחרים, אך לפי התלמוד הירושלמי מברכים רק כאשר יש הטבה כללית בעולם בנוסף להטבה הפרטית. ניסינו להסביר את כל הדוגמאות בספרות חז"ל לפי שתי השיטות, והתייחסנו למדרשי חז"ל על דברי דוד 'טוב אתה ומטיב' כשורשם של מחלוקת זו.

בעקבות ביאורנו בשיטת הירושלמי, דנו בחלק השני בצירוף ברכת הטוב והמטיב לברכת המזון: הצענו שמדובר בברכה שעיקרה מדאורייתא כיתר הברכות, וביארנו היאך כל ארבע הברכות נלמדות מהפסוקים, כאשר הרביעית נלמדת מהכתוב 'להיטבך באחריתך'.

הבאנו את דברי הרי"ד סולובייצ'יק שהגמרא אינה מסתפקת בתוקפה של ברכת הטוב והמטיב, אלא האם זו ברכה המחוברת לברכת המזון או ברכה עצמאית, ודנו ביישוב סוגית הגמרא על פי חידוש זה. כמו כן, ביארנו שייתכן שמחלוקת תנא קמא ורבי מהו יסודה של ברכת הטוב והמטיב, היא ספק זה עצמו של הגמרא - האם זו ברכה בפני עצמה או לא.

לסיום השווינו לפי דרכנו בין ברכת הטוב והמטיב לברכת דיין האמת, וניסינו לבאר את הקשר העמוק בין שתי הברכות, אשר שתיהן יוצאות ממוקד הפסוק 'להיטבך באחריתך'.